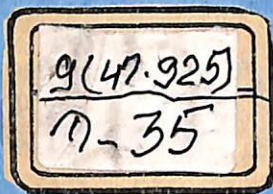
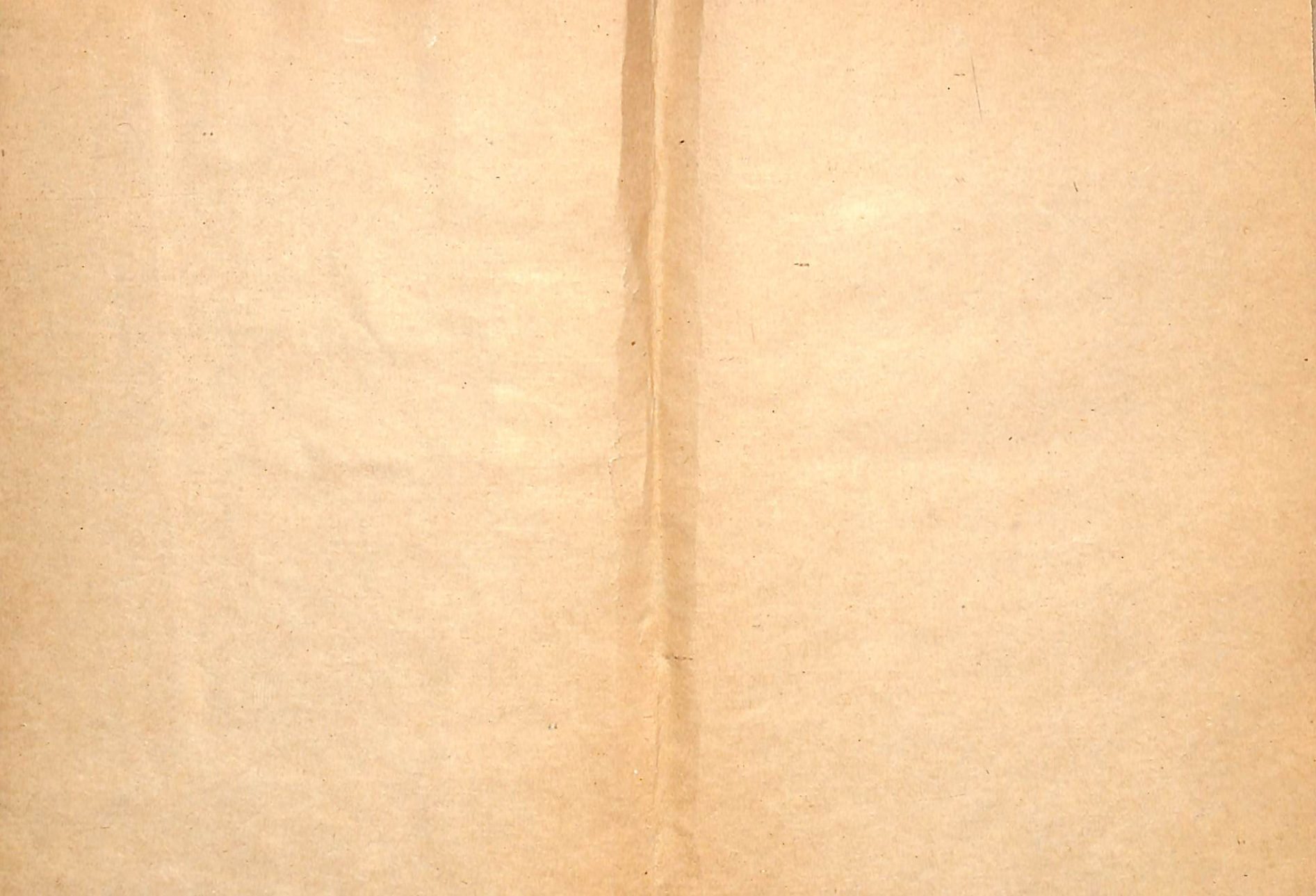

Тиринбути

Зорин 819 ибуриш

1931

5 OCT 2011

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

Ե Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն Ն
Ա Ն Յ Յ Ա Լ Ո Ի Մ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ)

~~281~~

7-35

Պ Ե Տ Հ Ր Ա Տ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1931

29(47.925)

ՊՊ-358.

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

Ե Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն Ն
Ա Ն Ց Յ Ա Լ Ո Ւ Մ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ)

ՊԵՏՏՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ
 ՀՐԱՏԱՐԱԿ. 1761
 ԳԼԱՎԼԻՏ 6680(Բ)
 ՊԱՏՎԵՐ № 4030
 ՏԻՐԱԺ 4000

6149

38

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

«Եջմիածինը հայ ազգի հոգևոր հայրն է», նրա «կա-
 տարելության գաղաթնակեալը», «հայ ազգի հոգին ու սիր-
 տը», «ամեն հայուն հաստատութիւնը» և այլն, և այլն...

Ահա, այսպէս են բարբառել տասնյակ դարերի ըն-
 թացքում կղերականութեան և հետադարձում բուրժու-
 ազիայի իդէոլոգները: Հազարավոր տարիների ընթաց-
 քում քարոզած այդ վնասակար մտքերն ա՛յնքան խորն
 են նստել սարկական ու ճորտական վիճակում ապրող
 աշխատավորութեան ուղեղներում, ա՛յնքան մեծ ազդե-
 ցութիւն են ունեցել հետագա սերունդների վրա, մինչև
 անգամ մեր որերում, այսօր, յերբ աշխատավորութեան
 հետամնաց տարրերի կողմից այդ գաղափարները ըն-
 գունվում են վորպէս անհրաժեշտութիւն առանց քնն-
 նադատելու, առանց՝ նրա գաղափարգային ելուցթիւնն
 բժրունելու փորձ անգամ անելու:

Պարզ գիտակցելով, վոր նման պատիվ վերաբեր-
 մունքն ամբողջովին դեմ է հեղափոխական պրոլետա-
 րիատի և աշխատավորութեան շահերին, մենք հե-
 տեվելով մեր մեծ ուսուցիչ ՄԱՐՔՍԻ որինակին—յեն-
 թարկել ամեն ինչ կասկածանքի, չդատել մեկի (ներկա
 դեպքում Եջմիածնի) մասին, հենվելով այն բանի վրա,
 ինչ նա ինքն է առում իր մասին—աշխատել ենք պատ-
 մական մատերիալիզմի պրինցիպների լույսի տակ, լու-
 սաբանել Եջմիածնի անցյալի անտեսական—քաղաքական
 դերը:

Ներկա զրքույկը, վոր նվիրված է խնդրի անաեսա-
կան կողմի լուսաբանմանը միայն (ՆՋմիածնի քաղա-
քական դեմքի մասին խոսք կլինի առանձին) և կրում
է ավելի չուտ պատմական ուսումնասիրական բնույթ,
առաջին փորձն է այդ ուղղութիւնում և վորպէս այդպի-
սին, անկասկած, կունենա իր թերութիւնները յեթե
անդամ նկատի չունենանք, վոր դա հեղինակի առաջին
գործն է:

1931 թ. փետրվար

Յերեման...

ԵԶՄԻԱՍԻՆԸ—ԽՈՇՈՐ ԿԱԼՎԱՍՏԱՏԵՐ—ՃՈՐՏԱՏԵՐ

Մոտ 16 դար (1600 տարի) մեղանից առաջ, Հայ
Փեղալ-աղնիականները բունի ութի, հրի ու սրի մի-
ջոցով սկսեցին տարածել Հայաստանում քրիստոնեու-
թյունը:

Քրիստոնեութիւնն ամբողջովին համապատաս-
խան լինելով Հայ իշխող դասակարգերի շահերին, լայն
ընդունելութիւն գտավ նրանց կողմից, վորպէս ամե-
նալով, հարմար միջոցը,—իրենց իշխանութիւնն ամ-
րապնդելու, շահագործելու դյուղացիութեան ըմբոստու-
թիւնները ճնշելու, նրանց հնազանդութիւն, տերերին
միշտ հալատարիմ ծառայելու քարոզներ կարգաւու-
ղործում: Հայ հոգեվորականութեան կատարած այդ
գործն այն աստիճան ոգտավետ ու անհրաժեշտ է յե-
ղել կալվածատեր, շահագործող դասակարգերի հա-
մար, վոր ամեն մի փորձ, ում կողմից էլ ուզում է այդ
լինի, խախտելու հոգեվոր դասի իրավունքները, կալ-
վածատերերի կողմից յենթարկվել է ուժեղ դիմա-
դրութեան ու անխնա հալածանքի. և ընդհակառակը,
հոգեվորականութիւնը միշտ էլ պաշտպանել ու սըր-
բազործել է նրանց իրավունքն ու գույքը:

Այդ են ապացուցում պատմական փաստերը:

Վերցրեք թեկուղ 5-րդ դարի պատերազմները, վոր
մեր տիրացու պատմագիրները ներկայացրել են վորպէս
պարտ կրոնական պատերազմներ: Մինչդեռ դրանք վոր

այլ ինչ են, յեթե վոչ լավադույն նմուշներ հոգեվորականության և իշխող դասակարգերի փոխադարձ համերաշխության ուժործակցության իրենց շահերն առաջ մղելու համար: Ու այդպես մինչև վերջ: Հայ հոգեվորականությունը, նրա գլուխ կանգնած Եջմիածինը, դաշնակցելով իշխող կալվածատեր-աղնվական դասակարգերի հետ, նրանց ոգնությամբ կարողացել և նվաճել տնտեսական և քաղաքական կարեւոր դիրքեր, ծծելով հայ շինականի, քրտնաջան աշխատանքի հյութերը, հասել և մեծամեծ հարստության ու փառքի:

Մի կողմ թողնելով պատմական հնագույն շրջանները, ծանոթանանք Եջմիածնի՝ նոր և նորագույն դարեչլրաններում կատարած տնտեսական դերի հետ:

Դեռ 17—18-րդ դ. Ռոմանյիների և Պարսիկների տիրապետության շրջանում, Եջմիածինն աշխարհիկ մյուս ճորտատեր-կալվածատերերի նման ունեցել և իրեն յենթակա ճորտ գյուղեր, վորոնք այդ, ինչպես և հետագա դարերի ընթացքում սխտեմատիկաբար հարկ-մուլք են վճարել Եջմիածնին: Միմեոն Յերեվանցի կաթողիկոսը, վորը չափազանց մոտ և կանգնած յեզել Եջմիածնի տնտեսական գործերին, իր մեղ թողած մի գրվածքում «Ջամբու»-ում (Դիվան) անվանում և Եջմիածնապատկան մոտ քսան հինգ, յերեսուն գյուղեր (Ոչական, Աշտարակ, Յեղվարդ, Աղավնատուն, Բիբական, Ֆռանգանոց, Մուղնի, Մատարաւ, Քեշիշ-Քեղ, Նորք, Յայքի, Ամիրիգեղ, Բաքոնից Քիրաշու, Դիպակու, Հաշիլար, Սաղմոսավանք, Գյուլբանդ, Կեղոն, Կավակերտ, Նորագավիթ, Ծովանիս, Բոխենիս, Ղարադոյունլար, Մելիքի-Գեղ, Կյարուռ և այլն), վո-

րոնցից տարբեր ժամանակներում, Եջմիածինը հարկեր, կոռ ու բեդյարաներ և ստացել. (Տես, «Ջամբու» 1873 թ. եջ՝ 99—130): Բերենք մի քանի որինակներ:

«...Այս գյուղն (վաղարշապատ Վ. Պ.), վոր և կից սրբո աթոռիս, ամբողջովին սուրբ աթոռինս և հողով, ջրով, և իր պարագաներով, թե ըստ հոգեվորական հասիցն և թե ըստ մարմնավորական հարկին»:

(«Ջամբու» եջ՝ 99—100).

«Գյուղ այս մի (Աղավնատուն Վ. Պ.) և այն յոթն գյուղերիցն, վոր առով Մակվեցի Դրիգոր կաթողիկոսն և վախճ գրեց սուրբ աթոռիս» (129): «Գյուղս այս՝ Մուղնի՝ մեկն և այն յոթը գյուղերից, վորի վեց դանկ մուլքն Աթիր-Ռուստամն ծախեց Մակվեցի Դրիգոր կաթողիկոսին հաղար հիսուն և հինգ դինարի, վորի մեծ զապալան և վախճնաման կա աթոռումս... և այդ գյուղն և մուլք ս. աթոռիս» (117):

«Մեր ՌձձԱ (1722) թվին Ոչական գյուղի բոլոր հայերը մի պատահարից և հարկապահանջությունից նեղն ընկնելով սաստիկ անճարանում են և զալիս Աստվածատուր կաթողիկոսի մոտ, խնդրում հարյուր հիսուն թուման դրամ, հետեվյալ պայմանով... Մեր գյուղի վեց դանկ մուլքը, վոր և տասանորդ, Սուրբ աթոռինդ և, արդ՝ այսքան դրամ տուր մեզ և մենք այսուհետև յերկու մուլք տանք քեզ, վոր կլինի հինգ մեկը կամ տասից յերկու մուլքը» («Ջամբու» եջ՝ 111—112. տես և «Նոր» № 2 թ. Ավգալբեկյանի հոդվածը): Եջմիածինը, վորը իրեն մեծաքանակ կալվածքներից, ճորտ գյուղերից և կրոնական «սրբությունների» ու «սուրբ» մասունքների շահավետ վաճառքից, լրարողացել եր մեծ հարստություն և կապիտալ կուտակել և ամբողջ Ասիայում, ինչպես վկայում և ոտարեր-

կրթյա նախապարհորդ՝ Ջեյմս Մորիսը, հայտնի դառնալով, վերադառնալու անհնախառն դժբախտություններից մեկը, վերջին մեջ բերած և այլ առիթներով իրեն և յենթարկում ու, նորոգեցնում և բազմաթիվ այլ գյուղեր ու ամենաբարձրասական ձևերով շահագործում, թաղանում գյուղացիությունը, նրանց կյանքը թշվառ, դառն ու անմխիթար պայմանների մեջ դնելով:

Այս դրուժյունն ավելի ցայտուն կերպով և արտահայտվում Ռուսաց տիրապետության շրջանում:

ՅԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆՈՒՅՑՈՒՆԸ ՅԵՎ ԵՋՄԻԱԾԻՆԸ

15-րդ դարի վերջից սկսած մինչև 19 դ. առաջին քառորդը, Անդրկովկասն անընդհատ պատերազմների թատերաբեմ էր դարձել:

Ռուսական առևմտական կապիտալն ամբաստանելով իր դիրքերը Հյուսիսային ծովում, ձեռնարկել էր իր հաղթական արշավին տիրապետելու Հարավային առևմտական ճանապարհներին ել, վորովհետև ինչպես ասում է մարքսիստ պատմաբան Պակրովսկին «Ռուսական առևտրական քաղաքի հիմքում հացի արտահանումը, կարելի չէր դնել միայն մրա առաջ բանալով Սև ծովի դռները»:

Այս աշխարհակալական, նվաճողական քաղաքականությունը ցարական միապետությունն իրադրություն էր վույ միայն իր զինված ուժերի միջոցով, այլև նվաճվող յերկրների տիրող կարգերից դժգոհ, սոցիալական այս կամ այն խավի ակտիվ մասնակցությամբ: Անդրկովկասում, վերադառնալով, իրեն 18-րդ դ.

սկզբից հայտնի էին Հայ առևտրական կապիտալը և Շվեդիան, վորոնց ներկայացուցիչները, ի դեմս Իսրայիլ Որու և Մինաս Վարդապետի, կարողացել էին թափանցել ռուսական արքունիքը, առաջարկելով «Հյուսիս արծիվին»—Անդրկովկասի նվաճման գործում—իրենց ուղտավետ և ամենախոնարհ ծառայությունը:

Տակավին 1709 թվին այդ ուժերը գրում էին Պետրոս Մեծին, թե—«Արի քո գործով և մեմբ կապը տամբլենք, վառքի կելենք»...

Մի կողմ թողնելով Հայ առևտրական կապիտալի խնդիրը, ծանոթանանք այն հարցին, թե ինչո՞ւ առևտրական կապիտալի հետ միաժամանակ ապստամբվում էր և Շվեդիան, ի՞նչով էր շահագործված նա, վոր աշխատում էր անպայմանորեն ցարիցը նվաճել Անդրկովկասը և մերձավոր մի շարք յերկրներ:

«Հայ-Ռուս որինտացիայի» խնդրով դադարող քուլտր բուրժուական գիտնականները, Շվեդիանի ռուսաֆիլականությունը (ի դեպ յեղել է և մի փոքրաթիվ խմբակ պարսկական որինտացիայի) բացատրելու համար, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, առաջին պլանի վրա յեն քաշել կրոնական Ֆակտորը, այնինչ այդ որինտացիայի հիմնական ազդակներից մեկը յեղել է անտեսական շահը:

Շվեդիանը իր բազմաթիվ կալվածքներից ու ճորտ գյուղացիներից ստանում էր մեծաքանակ հարկեր, յեկամուտներ. սպառել այդ ամենը ֆիզիկապես անհնարին էր. պարսկական տիրապետությունն էլ մի շարք խոչընդոտներ ու արգելքներ էր հարուցում նրա առաջ, անհնարին դարձնելով այդ յեկամուտների ռեալիզացիան:

Այդ կարեւորագույն տնտեսական և քաղաքական նշանակութիւն ունեցող խնդրի իրականացումը, հայ առևտրական կապիտալը և կալվածատիրութիւնը ուստական առևտրական կապիտալի ու ճորտատիրական պետութեան սխառմի մեջ ելին տեսնում իրենց զարգացման ներկան ու ապագան—նրա մեջ դժուար:

Ահա թե ինչու Յմիածինը, վորպես ամենախոշոր կալվածատեր—ճորտատերը, բնականաբար պետք եր այդ աստիճան «ռուսասեր» լինել:

Դրան ավելացրեք և այն, վոր Յմիածնի ստացած արդշունքների վորոշ մասը հաճախ խլվում եր, հարըստանալու տենչով բռնկված այս կամ այն կառավարիչներէ կողմից: Յեկամտի մի այլ աղբյուր, ինչպիսին քրիստոնեական կրօնն եր, շատ պարզ ե, վոր տիրող կարգերէ կողմից չեք կարող հովանավորվել և լայն գործակցութիւն, աջակցութիւն գտնել:

Այս և նման մի շարք հանգամանքներ անպայմանորեն ավելի ելին սրում ատելութիւնն ու թշնամանքը տիրող կարգերի դեմ և լայն ճանապարհ բաց անում ուսական որիննուացիայի առաջ: Հակառակ դրան ուսական խորամանկ դիմանադիտութիւնը քաջ գիտակցելով Յմիածնի կարեւոր նշանակութիւնը Անդրըկովկասի նվաճման գործում, ամեն կերպ սիրաշահում, զանազան խոստումներով իր կողմն եր գրավում: Թե վորքան մեծ նշանակութիւն ե ունեցել Յմիածինը ցարիզմի այդ քաղաքականութեան մեջ, յերեւում ե կայսրի կոմս Սալտիկովին գրած մի հրամանից.

«...Ձեզ ավելի լավ են հայտնի այն յերկրի (արարատյան աշխարհի) բոլոր հանգամանքները և ավելորդ կլինեք յերկար բարակ բացատրել Ձեզ, վոր մեր այդտեղի գործերի կապը (կծիկը) ստի-

պում ե մեզ ուշադրութիւն դարձնել այդպիսի բարձր աստիճանի համար ընտրվող անձնավորութեան վրա... Բայց այն դեպքում, յեթե սույն միջոցին Դանիել կաթողիկոսը վախճանվեց, հարկ կլինի անմիջապես տեղը դնել Ռուսաստանին անձնվեր մի անձ, վորպեսզի պարսիկները ողուտ չքաղեն նշանակել իրենց շահերին նվիրված մի կաթողիկոս: Այդ պատճառով Ձեզ իրավունք ե տրվում նշանակել և կանխապես հաստատել նրան, ով ուսաց անձնվեր և հայոց ալդին հաճելի անձն լինի»^{*)}

1796 թվականին սկսվում են ուսական արշավանքները դեպի Պարսկաստան և Անդրկովկաս: Յմիածնի ներկայացուցիչները ուս միսիոներների հետ վոչ միայն պրոպագանդ են անում հոգուտ այս նոր նվաճողների, տարածելով այնպիսի առասպելներ, վոր իրր թե ուսները գալիս են քրիստոնեա ժողովուրդներին ազատելու մահմեդականների լծից, պատժելու Սղա Մամեդ խանին և այլն, վոչ միայն, վորպես տեղական պայմաններին ծանոթ, առաջնորդում են ուսական գործերին (Հովսեփ Սրբութեան և այլն), այլև կազմակերպում են վարձու «կամավորական» դուռդ, վորը Ներսես Աշտարակեցու գլխավորութեամբ ուս գործերի հետ մասնակցում ե անմիջական պատերազմական գործողութիւններին. և վերջապես, այդ ուսն Յմիածինը թալանելով շրջակա գյուղերը, սպառարկում ե ուս ղորդերի անդլի ու փոխադրութեան գործին: 1805 թ. Ռուս. պետական տեղեկատուի 125 համարում Յմիածնի կատարած ծառայութիւններին մասին հետեյայն ե ասվում.—

^{*)} Ա. Յերիցյան «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն և Կովկասի հայք 19-րդ» մաս Ա. էջ՝ 42—43.

«Ռուսական կառավարութիւնը դնանաւելով իւր պատրիարքների նշանակութիւնը, սկսած 18-րդ դարից պաշտպանում է նրանց գործունէութիւնը, ամեն տեսակ աջակցութիւն ցույց տալով և ոգտւելով նրանց աղբեցութիւնից իր տնտեսական և քաղաքական նպատակների համար: Նկատի ունենալով Հայ պատրիարքների քաղաքական կարեւոր նշանակութիւնը կովկասի, Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի քրիստոնէա բնակչության համար, Ռուսական կառավարութիւնը միշտ եւ հատուկ ուշադրութիւն եր դարձնում գեպի Շրմիածնի Վանքը: Նրանք (պատրիարքները) գործնական մասնակցութիւն եյին բերում պարսիկների և թուրքերի հետ ունեցած մեր պատերազմներում, յերբեմն ձի նստած, խաչը ձեռքին անցնելով մեր զորքի գլուխը»:

Շրմիածնի գործոն մասնակցութեամբ Ռուսական նվաճողականութիւնը մոտ 30-ամյա սլատերազմներից հետո դրաւում է գրեթէ վողջ Անդրկովկասը: 1501 թվին միացնում է Վրաստանը, 1843 թ. Գյուլիստանի դաշնագրով Ռուսաստանին են տնցնում Բազվի, Նախու, Շամախու, Ղարաբաղի խանութիւնները, 1828 թվի քուրբմեկայի դաշնագրով՝ Յերեւանի, Նախիջեւանի, Որդուրաքի խանութիւնները, հետագայում և Ղարսի նահանգն ու այդպիսով «Հյուսիսի արծվի» ոգնութեամբ նրա գեներ ուժով իրականութիւն է դառնում Հայ առևտրական կապիտալի ու Շրմիածնի կղերի պատմական իղձը:

Շրմիածինն ավետում է Արևելյան մերձավոր յերկրների ժողովուրդներն ստրկացնող ցարական դեսպոտիզմի հաղթանակը, համարելով այդ «Ազատութեամբ պանծալի» մի որ «յերբ աշխարհի վրա, նորից պիտի վերակառման Հայաստանի դարեմբ փառքը խաչի գա-

թութեամբ»... (Յեկիւ ա. քահանա Գեղամյանց. «Պատմ. քաղվածքներ» պրակ. 3 եջ՝ 200):

Սակեյն Անդրկովկասի նկատմամբ ցարական բռնա-կալութեան համար ինքնանպատակ չէր, և յիժն չլինէին նրա՝ Ասիայի խորքերը թափանցելու, Սիջերկըրյան ծովը դուրս գալու, Հնդկաստանի ճանապարհը Անդրկովկասի առաջ փակելու, Դարդանեյն ու մի շարք նեղուցներ դրաւելու հետագա պլաններն իրագործելու նպատակով՝ Անդրկովկասը ոգտադործելու գիտաւորութիւնը, այն ժամանակ թերևս, Շրմիածինը, կկորցնէր իր հմայքը ոռուսական նվաճողականութեան աչքում, վորքան եւ նա «քրիստոնէյասեր» լինէր և չստանար առյուծի բաժինը: Բայց, քանի դեռ այդ հարցը իր ամբողջ սրութեամբ մնում էր Ռուս. նվաճողականութեան որակարգում, ուստի նրա կողմից անտեսուել չէր կարող Շրմիածնի նման մի ուժ, վորը նամանավանդ անցյալի փորձով ապացուցել էր իր հավատարմութիւնը Ռուսական միապետութեանը:

Յերեւանը նվաճելուց հետո, 1827 թվականի հոկտեմբերի 6-ին կաղմվում է մի «ժամանակաւոր վարչութեան», վորին հանձնվում է Յերեւանի և Նախիջեւանի խանութիւնների բոլոր քաղաքական գործերը: Պատկեր-չի նշանակած յեռջակ այդ վարչութիւնը, վորի մի անդամն էր Ներսէս Աշտարակեցին, ինչպէս և կայսերական այլ հանձնաժողովների մշակած կանոնադրութեան մեջ, Շրմիածինը լիառատ վարձատրւում է. — կալվածքները թողնվում են անձեռնմխելի, քաղաքական գործերի քննութիւնը և դատը հանձնվում է հոգեւորականութեան (տանուտերների հետ) և այլն...

Բայց դրանով չի բավարարւում «հոգևոր» կենտրոնը

Եղմիածինը: Նրա ներկայացուցիչը՝ Ներսես Աշտարակեցին, ոգովելով իր գերբնից, մի շտանոված ժողով գործունեություն և սկսում մահմեդականների տիրապետության ուրիշ քիչ խախտված իր կալվածատիրական իրավունքների վերականգնման համար: Եղմիածինը վանքերում պահվող կալվածագրերի կամ քարերի վրա փորված արձանագրությունների ոգնությունը ձգտում է ձեռք բերել վոչ միայն դարերի ընթացքում յերբեմն իրեն պատկանած կալվածքները, այլև կեղծ վավերացրած լինող արձանագրությունների ու սուրբ վկայությունների միջոցով նա փորձ է անում տիրապետելու և սպառնալիքների հետևանքով լքած հողերը ու ամայացած գյուղերը: «Նա (Ներսես Աշտարակեցին) մինչև անգամ ձեռք էր տարածում Կողբա աղա-հանքի վրա, պնդելով, թե դեռևս 7-րդ դարում Հերակլես կայսրը հիշյալ աղանքը ընծայել է մեր Յեզր կաթողիկոսին»^{*)}:

Իր մի շարք գրությունների մեջ Պատկերիչը վկայում է, Վոր Ներսես Աշտարակեցու նպատակն է յեղել տիրապետելու Յերեանի նահանգի շատ հողերը և գյուղերը, դրա համար էլ նա գրում է նախարարին—«յեթե քոզմեյ Ներսեսին շարունակել այստեղ յուր ունեցած ազդեցությունը, այն ժամանակ Եղմիածնի վանքի կալվածական պահանջներն այլևս վերջ չեն ունենա»^{**)}:

Հասկանալի չէ, Վոր ցարական կառավարությունը, փորձան էլ բարձր գնահատեր Եղմիածնի կատարած ծառայությունները, այնուամենայնիվ չէր կարող բավա-

^{*)} Տես Ա. Յերիցյան—«Ամենայն Հայոց կոթողիկ և Գողգ. Հայոց «19-րդ» մ. բ. հջ. 245):

^{**)} Նույնը հջ. 249:

բարեկ նրա «վերջ չունեցող» կալվածական պահանջներին: Կայսերական հրամանով Շոպենի^{*)} տվյալների համաձայն Եղմիածնին է տրվում 150 խալվար տմենա-ընտիր հող Վաղարշապատի դաշտերից, Վորը մշակվում էր մեծամասամբ տեխնիկական բույսերի համար, գյուղացիներից ստացած կոռ ու բեգյարաների միջոցով: Եղմիածնի վրա յեն վերահաստատվում հետևյալ գյուղերն իրենց բնակիչներով հանդերձ^{**)} Հ. ՇԱՍՍԹՈՒՆՅԱՆԸ իր «Ֆակապրիսթոլոս»... աշխատության մեջ հիշատակում է (հատ. Ա. հջ. 135) և Մուղ-նի գյուղը 15 ծուխ, 92 շունչ, Վորը նույնպես հատկացված է յեղել Եղմիածնին նույն իրավունքներով: Թաղավորական հրամանով այս գյուղերը հատկացվել էյին Եղմիածնին և ամբողջապես ճորտական կախման մեջ էյին գտնվում:

	Ծուխ	Շունչ	Ընդամենը
1. Վաղարշապատ . . .	441	1149	1026
2. Ոշական Գ	86	321	291
3. Մաստարա	97	300	261
4. Յեղվարդ	41	152	127
Ընդամենը . . .	665	1.922	1.703
			3.626

Վանքը նրանցից ստանում էր, գլխավոր, ամեն մի տնից 1½ թուման: Նրանք պարտավոր էյին վանքին վճարել իրենց ամեն տեսակ յեկամությունների 1/6—մասը, տալ հարկ յեղած մշակը, հնձի ժամանակ տունը մի հնձվոր, հնձած հացը, խոտը դաշտից տուն բերելու

^{*)} И. Шопен—«Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи»—1852 г. С-П стр. 679—80.

^{**)} Ibidem

Համար պետք յեղած սայլեր ձրիաբար և այլն... Ճիշտ աշխատեալ, ինչպէս, աշխարհիկ կալվածատեր-ճորտատերերը ստանում եյին իրենց յենթակա ճորտ զյուզացիութունից։*)

Եջմիածնին եյին պատկանում և բազմաթիւ առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկներ, այգիներ, տուներ և այլն...

Այսպէս որինակ, Յերիցյանի տվյալներով նա ունեցել է՝ Վաղարշապատում՝ 3 ձիթհանք, վորը տարեկան 1000 բաթմանից ավելի կանեփի ձեթ և մոտ 300 բաթման հիանալի կնճութի ձեթ եր տալիս։ մի գինի բրնձի, մի խաղախորդանոց (կաշեղործանոց), 8 բնակելի տուններ, մի քանի պարտեզներ, քարվանսարա բազմաթիւ կրպակներով, 8 այգի 102 խալվար տարածութեամբ, մի քանի աջք ջրաղաց և այլն։ Աշտարակում՝ 3 այգի, Ոչականում՝ 1, Յերևանում՝ 8, Շիր-Աբաթում (Փաբաքար)՝ 1, ընդամենը 21 այգիք, 207 խալվար տարածութեամբ, վորից ստացվում եր 240 կարաս գինի և մոտ 200 ուրբիւլ արժողութեամբ մրդեղին։

*) Մեր պատմական դրականութեան մեջ այն կարծիքն է տիրապետել, թե Հայաստանում ճորտութիւն չի յեղել։ Այսպէս որինակ 1911 թվի «Արար» ամսագրի 2—3 համարում 1861 թվի ռեֆորմի 50-ամյակի առթիւ գրված Համբարձում Առաքելյանի և Պետրոս Զաւարթանի հոգովածում ասվում է՝

«Հայ ժողովուրդը չի կարող գաղափար ունենալ ճորտութեան մասին, վարովիտեով մեր յերկրում ճորտութիւն չի յեղել»։

Նույն բանը կրկնել է «Հարութիւն Արարատյանի կեդիքը» «Գաղղոյ» Ա. Ե. Ս.-ն և բազմաթիւ այլ հեղինակներ։

Իսկ Աղեքսանդր Յերիցյանի խմբագրութեամբ հրատարակվող «Кавказская старина» ժուրնալը տպագրելով 1809 թ. օտարերէ 18-ի Եջմիածնի «Սուրբ Ժողովի» պատասխանը Գեղամայաների դիմումին (իրենց նախկին հպատակ Ժողովրդին ճորտ ճանաչելու՝

Յերևանի սահմաններից դուրս 1836 թվին, Եջմիածնին եյին պատկանում՝ Յելիսովիտապոլ (Գանձակ) քաղաքում մի մեծ այգի, մի կրպակ և Գարվանսարա։ Ալեքսանդրապոլում (այժմյան Լենինական) 12 կրպակ, մի վուռ հացի։ Թիֆլիզում՝, 19 կրպակ, 10 տուն, «ստրուկ (նար)»-ի վիճակի վրաստանի՝ տրակամ 523 և իգակամ 402, ամենմ 934 հոգի։*)

Եջմիածնին եյին պատկանում և Կարբի դետի կես ջուրը, Տալմա առու, վորը ջրում եր մոտ 300 խալվար տարածութիւն, Շահ-արխը և այլն, Նուշպետ և մի ընդարձակ խոտհարք, վորտեղից մոտ 100,000 խուրձ խոտ եր հնձվում և այլն, և այլն...

Այս բազմաթիւ և բազմապիսի աղբյուրներից Եջմիածնինը ստանում եր մեծ քանակութեամբ արդյունքներ, վորը մի բուռն հողերականութիւնը վոչ մի դիպքում սպառել չեր կարող, վորքան ել նրանց մոտ զարգացած լինելու ուսմով «կուլտուրան» վորքան ել նրանց նկատմամբ ճիշտ լինելու Ժողովրդակա հայտնի

վկայութիւն տալու մասին, վոչ միայն դեռ է ճորտութեան գոյութեան մտքին, այլև առաջ է քաշում մի չափազանց սխալ թեւ, այն մասին, վոր «Оно не только отказало им в выдаче свидетельства но и протестовало против всякого крепостного права и домогательства.—ГЕГЕМЯНОВ» (1872 г. № 1—стр. 25)։

Այս հարցերը, վորոնք ի դեպ, մեր պատմութեան ամենակուսական բնագավառին են պատկանում, վորին մենք կանդաղադանք մի այլ անդամ, անկասկած, կարոտ են մարքսիստական պատմագրութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան։ Սակայն Եջմիածնի վերաբերմամբ մեր ցույց տված որինակները վկայում են միանգամայն հակառակը։ Մնում է միայն ավելի լրացնելու ու հարստացնելու այն։

*) 1817 թվի Դեկտեմբերի 24-ին Գորուց դրած իր նամակի

առածը՝ «սար ու ճար տներսերի փոքր»։ Այդ արդյունքներն չունեալ դուրս բերելը և վաճառելը (մասնավորապէս, վոր արդեն սկսել եր կանոնավորուել Աբարանի վրայով Թիֆլիզի հետ առեւտուրն և այլն) ... անհրաժեշտորեն «սուրբ հայերին» հրում եր դեպի «մաքուր» ու անխառնա՝ մի դործ—առեւտուր։ Յեւ վարմանալի չէ, վոր հատկապէս կենտրոնական քաղաքներում և (Թիֆլիզ, Ալեքսանդր, Վաղ-պատ), վոր ուր-որի վրա աճում և Նշմի-ածնապատկան կրպակներն, առեւտրական տներն թիւլը։ Ձեռք բերելով լայն հնարավորութիւններ իր ստացած բնաւորչութենքը հնչյուն դրամի վերածելու, դառնալով ամենախոշոր դրամատերերից մեկը, Նշմիածինը դնալով ալելի ու ալելի յե դրամում այդ շահալիս դործի մեջ և մի պահ կարծես մոռացած «հոգեւոր» դործը, կապիտալի կուտակման նախնական շրջանի հատուկ մեթոներով կռթնած հոգեւոր ու մարմնավոր զենքի ուժի վրա, նա բուռն թափով անցնում տնտեսական արշալանքի, ոգտվելով ճորտատիրական կարգերի հովանավորութիւնից, ոգտվելով իր ձեռքում յեղած դա-

մեջ Հովհաննես վարդապետը գրում է՝

«Աուրք եղմիս մտաւ բ (2) անձանց տարեկան հարկն ստացալ ունիմ և անվանք նոցա դրալ, վորպէս հրամայալ էյիք և մյուսները յուրաքանչյուր տեղիս վորք կան բնակալ, յեթի տեր կամեսցի... (մի բառ աղապարկած) և անվանք նոցա և գրեյ»։ (Նշմիածնի պետական արխիւ N 143)։

1817 թ. Նորաչեն յեկեղեցու քահանաների կազմած ծնվածներ, մահացածներ, մկրտվածներ մատյանում հիշվում է.—

«Եղմիս մտաւ խարաղնունի վորդին մկրտալ և և թաղալ 1817 թ.» (Եղմ. Պետ. արխ. N 19)։

Յեւ այս ամենը դոյութիւն ունեւ այն շրջաններում, վորք կառավարում եր Ամեն տեսակ ճորտական իրավունքի դեմ բողոքող Ներսէս Արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի...։

տական իրավունքից և վաշխառվական նպատակներով դործադրելով թե իր տնտեսական յեկամութեանց (վորք Շապենը հաշվում և տարեկան մոտ 100.000 ու վորին վոչ մի դեպքում համաձայնվել չի կարելի) և թե «հավատացալ հոտից» ու «սուրբ մատուցների» շահալիս վաճառքից իր մոտ կուտակված փողը ամենազգլիլի բունի միջոցներով խլելով այդ նույն «Հաւատացալ հոտի» հողն ու ինչքը, սեփականադրկելով, ճարտացնելով նրան «ամենայն հայոց հաստատութիւնը» «հոգեւոր» ու «կրօնական» կենտրոն Նշմիածինը իրոք դառնում և կայսերական տնից հետո ամենախոշոր կալվածատերերից մեկը։

Նշմիածնի կատարած տնտեսական այդ ելույցացիան ցույց և տալու, ընթերցողին մի անգամ ընդմիջտ նրա կալվածատեր—ճորտատեր լինելը ապացուցելու և համոզելու համար բերինք 19 դ. վերջերին և 20 դ. սկզբներին վերաբերող մի քանի փաստեր ևս։

Մխիթար վարդապետի տվյալների համաձայն Նշմիածնին ևն պատկանել հետեւյալ գյուղերն իրենց տարեկան հասույթով։

Ա Ն Ո Ւ Ն	Տարածութիւն		Տարեկան ստացած յեկամութեւ	
	Դեպքատ.	Բառակ. աստ.	Ուրբի	Կ.
Վաղարշապատ	7312	1890	16.000	—
Յեղվարդ	10106	1200	10.000	—
Ոչական	4052	2200	4.000	—
Մասաթա	8000	—	3.700	—
Մուղնի	981	1080	400	—
Բջին	4000	—	2.800	—
Գյուղիկա (մի մասը մոտ 200 տուն)	—	—	800	—
Մարցա կալվացքը (Լոբուտ, Շամուտ, Աթան, Ահնիզոր, և Մարց գյուղերով)	9000	—	400	—

Բացի այս դյուղերից Եջմիածինն էլին պատկանում։—

Վաղարշապատում—5	այդի 30	դեռ, տարած, 1000	ա. տ. արդյունքով.
Ոչախնում	2	» 28	» 350
Աշտարակում	3	» 5	» 356
Գանձակում	4	» —	» 350
Թիֆլիզում	2	» 32	» 340
Գեղարդում	600	դեռ. վարելահող	1500
Դալար	615	»	1230
Բյուղաշխում	195	»	150
Վաղ—պատում	1200	»	7354
Վաղ—պատում	400	դ. («ղը») արտատեղ	450
Ամբերում	300	»	157

«Մայր աթոռի» հողերի ընհանուր տարածութիւնը Մխիթար վարդապետի հաշիվով յեղել և մոտավորապէս 47.000 դեպյալում, վորից տարեկան ստացվել է 51.000 ա. արդյունք, *) չհաշված այլ անշարժ կալվածքներից, կրակներից, ջրաղացներից, հանքերից, տներից և այլն... ստացած յեկամուտները**). Եջմիածնի պաշտոնական որդան «Արարատ» ամսաթերթի 1910 թվականի համարներում վորտեղ տպված են աթոռապատկան կալվածների ուսումնասիրութեան արդյունքները, յերևում է, վոր Եջմիածինը ունեցել է 21.000 դեռ. և 7 ջրաղաց Մարցա կալվածքում, 25.000 դեռ. Տաթևի կալվածքում, վորտեղ դտնվել են և 9 յնթակա դյուղեր: Հաղարծնի կալվածքում 750 դեռ. խոթ և Գանձա-

*) Այս թվերն արդեն ինքնին մատնում են Մխ. վարդապետի տեղեկեցիկ դեմքը. Ոչախնի հողի ընդհանուր արդյունաբերութեան պայմաններում 25 դեռ. այդուց 350 ա. արդյունք ստանալը—յերբեք հավանական չէ: Առավել ևս Եջմիածնապատկան ընտիր այգիներում:

**) Տե՛ս «Արշալույս» օրաթերթ 1905 թ. № 32 7 հոկտ. Թիֆլիս:

սարի կալվածքում 56.000 դեռ. վորտեղ յեղել են մոտ 40 մանր դյուղեր: Այս կալվածքներից Եջմիածինը ստանում էր խոշոր յեկամուտներ (այսպէս օրինակ. 1881 թվին միայն Քիշնի կալվածքից ստացել է 26.800 ա.) վորը վոչ մի կերպ չի կարելի համեմատել Մխիթար վարդապետի 51.000 ա. չնչին դումարի հետ: Նույն և մյուս կալվածքների մասին: Այսպէս օրինակ: 1890-1905 թ. թ. Սինոդի որադրութիւնների հիման վրա մենք հաշվել ենք.—

ա) Վաղարշապատում.—17 այգի, 3 ձիթհան, 8 աչք ջրաղաց, 5 կրակ և մի քանի բնակելի տներ:

բ) Ոչախնում.—9 այգի, 1 ձիթհան, 14 աչք ջրաղաց մի քանի կրակներ և տներ:

գ) Յերևանում.—7 այգի, 8 կրակ և 2 մեծ տուն:

դ) Ձորագյուղում.—4 այգի, մի սառցարան, 2 ջրաղաց.

յե) Աշտարակում.—5 մեծ այգի, գ) Փարաբաբում.—6-ը, ե) Թիֆլիզում.—2 այգի 10 բնակելի տներ. ը) Գանձակում մի մեծ այգի, մի կրակ մի քարվանսար և այլն, և այլն...

Վոչ մի կասկած, վոր 51.000 ուռք. յեկամուտ, յեթե վոչ ամիւրն, հենց այս մի քանի ձեռնարկները կարող էլին տալ մի տարվա ընթացքում և վոչ թե այն հարուստ և ընտիր կալվածքները ու հողամասերը, վոր ուներ Եջմիածինը, վորը նրա համար յեկամտի ու շոյալ, ցոյի կյանքի անսպառ աղբյուրն էր, նրա դոյութեան խարխիւր:*)

*) Համարձում Առաքելյանը իր հանրադիտական բառարանի մէջ հրատ. 1912 թ. (702) Եջմիածնի ստացած յեկամուտը (տարեկան) հաշվում է մոտ 150.000 ա., իսկ 1890-ական թվա-

Համենայն դեպս, վորքան եւ վրձելի լինի յեկամտի հարցը, այնուամենայնիւ մեր վեր հիշած փաստերը, վորոնք ի դեպ շատ հեռու յեն ամբողջը շինելուց, անվրձելիորեն հաստատում են, վոր Եջմիածինը «զուտ կրթոնաբարոյական՝ կենտրոն չի յեղել. նա յեղել է առաջին հերթին կալվածատիրական կենտրոն. տիրապետելով հսկայական տարածութեամբ ունեցող հողեր, փորտացնելով ու ստրկացնելով բազմաթիւ գյուղեր և տասնյակ հազարավոր աշխատավոր գյուղացիներ, բարբառոսաբար կողոպտել, ծծել և նրանց աշխատանքի արդյունքը և ապրել այնպես, ինչպես ապրում էյին ուսացարի իշխանավորները, կոմսերն ու գրաֆները: Իսկ այդ ամենը մա կատարել է քաղնված փարաջայի տակ — կրոնաբարոյական փարզների տակ:

ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՋՄԻԱՇՆԻ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Հայ աղգային կղերամիտ պատմիչները, Հայաստանի նվաճումը ցարական միապետութեան կողմից ներկայացրել և դրվատել են, վորպես «Հայ Ժողովրդի», «Հայ Ռայայի», «Վերածնութեան» պատմական խոշորագույն ակտերից մեկը: Յեթե այդ հիշտ և Հայ բուրժուազիայի ու խոշոր կալվածատիրութեան վերաբերմամբ, ապա միանգամայն սխալ և հայ աշխատավորութեան նկատմամբ:

Անդրկովկասում քառորդ դարից ավելի տեւող անկաններին Հայաստան ճանապարհորդած անդլիացի Լինչը իր «Armenia» աշխատութեան մեջ դնում և մոտ 8000 անգլիական

ընդհատ պատերազմները յերկու աշխարհակալութեաններին միջև կործանարար հետևանքներ ունեցան դյուղացիութեան համար: Անվերջ պատերազմները քայքայեցին յերկրի վրջ տնտեսութեանը, ծայր առած դաղթականութեանը, միմյանց հաջորդող սովը, յերաշտը և ժանտախտը ամբողջովին ավերեցին ու ամայացրին մի շարք շրջաններ:

Պակասը լրացրեց ցարական իշխանութեանը: «Հայ Ժողովրդին» խոստացած ազատութեանը այս ու այն չափով ստացան իշխող դասակարգերը, իսկ դյուղացիութեանը ազատութեան փոխարեն բաժին հանվեց ավելի վատթարագույն ձևի շահագործումն ու ճնշումը: Յեւ այդ հասկանալի յե: Ճորտատիրապետն պետութեանը չէր յեկել ազատելու և չէր եւ կարող ազատել Անդրկովկասի ճորտ դյուղացիութեանը. յեթե այդ անողը լինել, նա կաներ իր յերկրում. նա գալիս էր Անդրկովկասն ավելի ճորտացնելու, ստրկացնելու և վոչ թե ազատելու. և ինչպես տեսնում ենք Ռուսական տիրապետութեան շրջանում, Հայաստանի դյուղացիութեան դրութեանը քանի զնում, այնքան ավելի ու ավելի յե վատանում:

Ահա, թե ի՞նչ է պատմում 1840-ական թվականներին Հայաստանը շրջած գերմանացի ճանապարհորդ Մարից վագները դյուղացիների դրութեան մասին.

«Այս դյուղացիները (Անվանի չրջանի վ. Պ.) 1829 թ. յեղած դաշինքից հետո իրենց յերկրից յեկան ու յեկան այստեղ, բայց այս փոխադրութեան վրա հիմա գոն չեն. ամեն մեկ տանտեր կամ ընտանիքի գլուխը տարեկան յերկու արծաթ ուսուրի լահարի պիտի վճարե և 8-ից մինչև 12 արծաթ ուսուրի»

հողի հարկ այսչափ տուրքը այսպես աղփաւ մարդ-
կանց համար իրապես շատ է»։*)

Գյուղացիները դառնութեամբ հաշտուցում են ոտար-
յեղիւրյա ճանապարհորդին թե.—

...«Ռուս հարկահանը մեզ վրա անչափ բեռ
կընէ, վոր մենք ամենաբերրի տարիների անխոնջ
աշխատանքից և սակաւ կյանք վարելուց հետո
անգամ այդ բարձր տուրքերը վնասելու կարողու-
թյուն չունենք։

...Յեւ թեպետ քրդերից չափազանց վախե-
նում ենք, այնուամենայնիւ ավելի հոժարութեամբ
կուղեյինք զնալ մեր նախկին բնակութեան տեղը,
վորտեղ անութեան չեյինք զգում, ուր մենք կա-
րողանում էյինք բաւարարել մեր հարկահաւաքնե-
րին և ծեծ ուտելուց վախ չունէյինք, ինչպես այս-
տեղ Ռուսաց մեջ ունենք և ընդհանրապես այնպի-
սի դառն քշվառութեամբ մեջ չեյինք, ինչպես այս-
տեղ» (Եջ՝ 115-116)։

Տնտեսական այս ճեղքումներին ու թալանին զուգըն-
թաց Անդրկովկասի աշխատավորութեանը «վայելում»
էր և հաղթանակած ցարական պաշտոնյաների ծեծն
ու բռնութեանները։

...«18 տարեկան յերկտասարդ թաթարը, ա-
ռանց այլ և այլութեան ծեծ ուտելու տեղն յեկաւ
ու չվանով ցիքը կապկեցաւ... Սոսկալի հարված-
ների տակ (բողկի) թեպետ միքը կտար-կտոր յե-
ղաւ, բայց և դաւի վոչ մի աղաղակ չհաննց» 35-րդ
հարվածից ահադին ձայնով Ռուսաց աստծու և
կայսեր դեմ սարսափելի հիշոց մը ավաւ ու դեռ
անսասան կկենար. բայց յերբ վոր ուռս պաշտումա-
տերը տափացած յերկարով նակատը կոխեց, այն
ժամանակ այս անընկճելի հողին սկսաւ ստատնել ու
բերանը փրփրաւով աննշան խոսքեր ու հեծութեան

*) Մ. Վազնիր— ճանապարհորդութեան և Հայաստան.
թարգմ. Հ. Բիւլկաչոս ծածկյանի. Վիեննա 1851 թ. Եջ՝ 25—26;

ձայներ հանել։ Այս որինակը մարդ կստեղծեմ»
(Եջ՝ 10-11)։

Յերեցյանը պատմում է, Վոր 1837 թ. հոկտեմբե-
րին Նիկողայոս I-ին կայսրը Հայաստան յեկած ժամա-
նակ հենց առաջին քայլից ունենդէր յեղաւ բնակիչներէ
բաղմաթիւ տրտունջներին ու բողոքներին։

«Թագաւորին ակնհայտի ցույց տալու համար
երեսց կրած նեղութեանները, միամիտ բնակիչները,
Ռուսաց վոչ լեզու և վոչ որենք իմանալով, տարո-
րինակ և պարսկական աշխարհներում զործ դրվող
միջոցների եյին դիմում. նոքա փոռւմ էյին ճանա-
պարհին չոր խոտ և ցախ ու կրակ էյին տալիս այդ
կայսեր առաջ կամենալով ասել, թե «սիս մեմք
եյ այսպես եմք այրվում մեր իշխանավորների ձեռ-
քից» (մաս. Բ. Եջ՝ 434)։

Իսկ Սարգսրաբաթ հասած ժամանակը մի հայ թա-
ղաւորին ներկայացնում է փետրահան արած մի լեռկ
ու նիսար ափաղաղ, կամենալով հասկացնել, վոր պաշ-
տոնյաները իրենց այդ ափսոսի որն են հասցրել և այլն,
և այլն...

Այս և նման որինակ բաղմաթիւ փաստեր պարզ
ցույց են տալիս, վոր դյուղացիութեան դրութեանը
այս նոր նվաճողների տիրապետութեան չըմանում ու-
վելի ծանր էր, քան անգամ բարբարոս ու բռնակալ հա-
մարմած նախորդ աշխարհակալութեանների որոք։

Այդ ընդհանուր դժբախտութեաններից, շահագոր-
ծումից ու ննջումներից գերծ չեյին և եղմամբապատ-
կան գյուղացիները։ Սակայն ամենամեծ դժբախտու-
թեանն այն էր, վոր վերջիններս առավել խտութեամբ
կեղեքւում էյին և այս յերկրորդ տերերի կողմից։ Յե-
թե առաջին դեպքում գյուղացիները գործ ունէյին մի-
այն մարմնավոր իշխանութեամբ հետ, կարկեր էյին վը-

ձարւմ միայն հրան. ապա այստեղ, Եղիաճնապատկան հաղորդում հարկեր ու տուրքեր վճարվում եր և հազեզը և մարմնավոր իշխանութեանը: Յերկու դաշնակիցները՝ ճորտատիրական պետութեան և հայ խոշոր ճորտատեր— կալվածատեր Եղիաճնի շահագործումը, այնքան բարբարոսաբար եր կատարվում, վոր կարճ ժամանակվա ընթացքում վանքապատկան մի շարք գյուղեր հյուծվում, քայքայվում ստրկական վիճակի յեն հասնում, կորցնելով իրենց վնասուսկոթյունը:

Այս դրութիւնը ստիպում է Յեփրեմ կաթողիկոսին միջոցներ ձեռք առնելու նման յեկամուտներից չըզրկվելու համար: Առաջին միջոցը լինում է այն, վոր նա դիմում է կայսրին՝ Եղիաճնապատկան գյուղերին ազատելու արքունի հարկերից, և դադառապես իրեն թողնելու: «Ամենալուրջում» կայսրը նկատի առնելով Եղիաճնի մի շարք ծառայութեանները 1836 թվի հունիսի 5-ին հրամայում է կովկասի կառնալարչապետ Ռոզենին, վոր՝—

«Ի նկատի առնելով Յեփրեմ կաթողիկոսի ամենազատակ աղերսագիրը... Յես արդարացի համարեցի այդ վանքին պատկանող վաղարշապատ, Մաստարա, Ոշական, Յեղվարդ, Մուղնի, Ֆրանգանոց գյուղերն ազատել այսուհետեվ ցնոր տեսութիւն (կարգադրութիւն) ամեն տեսակի արքունի հարկերից և սովորական բեգլարաններից միայն այն պայմանով, վոր վանքի կողմից նոցա նորանոր հարկերով չծանրաբեռնեն և բախկանանան այն հարկերով ու ծառայութեաններով, վոր պարտական ելին նոքա մինչև այժմս վճարել Եղիաճնին:

Նիկողայոս:

Սակայն նման միջոցներն ու ձեռնարկումները յերբեք ել չեն թեթևացնում գյուղացիութեան դրութիւնը, քանի վոր Եղիաճնի շարունակում եր նրանց շահու-

գործել, թե իր և թե իր դաշնակցի փոխարեն: Դեռ ամէկին: Անդրկովկասում առեւտրա-արդյունաբերական ու վաշխատական կապիտալի զարգացման զուգընթաց դնալով ամէկի ու ամէկի յն ուժեղանում գյուղացիներէ շահագործումն ու կեղեքումը: Յեթե 30-40-ական թիւականներին Եղիաճնի ճորտ պուղերից վերցնում եր ամեն տեսակ արդյունքների 1/6-ը մասը, ապա 19-րդ դարի 2-րդ կեսում՝ այդ հասցնում է 1/5-ըդէ, իսկ մի քանի տեղերում՝ 1/4-ըդէ, առանձին է ստանում այդեհարկը, բամբակի բահրան և այլն...

Այսպես որինակ վաղարշապատ գյուղից ստացել է՝
 1893 թ. ցարեն 321 խալվ. բամբ. բահրա 3000 ու այդեհարկ... 2070 ո.
 1899 թ. » 414 » (սովաշներ չկան) » » »
 1900 թ. » 591 » » » » 4000 ո.
 1887 թվականի Սինոդը վորոշում է՝

«Վանքային չեն գյուղերում, վորտեղ հաստատված են ուստաւնի գրամոտաներ, վանահայրերը պարտավոր են անքերի ստանալ բախրա և սահմանված հարկը ամեն տեսակի հողերի համար, վորոնք գտնվում են Ժողովրդի ձեռքին, իսկ այն գյուղացիները, վորոնք չեն կազմված ուստաւնի գրամոտաներում, բահրան և հարկը կապալով չտալ, այլ աշխատել ստանալ անձամբ կամ հավատարիմ մարդկանց ձեռքով»:

1910 թվականի «Արարատ» ամսաթերթում մենք կարդում ենք.—

«Գյուղը (վաղարշապատ վ. Պ.) վանքին տալիս է յերկրային բերքի մեկ հինգերորդ մասը (բահրա), իսկ վաղ ժամանակներում կոռ ու քեցյառ և

*) Թաղես Սկզբնական «Բահրան ու մուլքը 17 և 18-րդ դ. դ.» («Նորք» գիրք Ա 2, էջ 142) հոգովում, հենվելով Զամ-

մշակագործություն, վորից այժմ գյուղացիք տա-
լիս են միայն վանքին հարկավոր մշակներ» (Եջ՝
54) :

Սինոդի վորոշումներից պարզվում է, վոր Եջմիածինը
բացի այս արդյունքներից ու պարտադիր հարկահաւա-
քության երաւումներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը
պահպանել եր և Ֆեոդալներին հատուկ մաքս վերցնելու
երաւումները :

Ահա այդ վորոշումը. —

«Ապրիլի 14 — քնդմիշտ վերջացնել վաղար-
շապատի հրապարակի վրա բեռնակիրներից, սայլե-
րից և զանազան մանր մուրք հյուքեղեմներ բերող
և վանառող գյուղացիներից հարկ ստանալը և խըն-
դրել վաղ-պատի պ. գավառապետին կարգադրել
հայտնելու գավառի գյուղացիներին Սինոդի այս
կարգադրությունը : Պատվիրել նաև մայր աթոռի
վանական կառավարության հետաքննել իր կարգած
հանձնաժողովի և ներկայացնել սինոտի հավաքած
դրամներն ու անդրագրերի մատյանները»* :

Եջմիածնի այս քայլը, անպայմանորեն կատար-
վում եր զարգացող կապիտալիզմի, շուկայական հա-
րաբերությունների ընդարձակման ազդեցության տակ,
վորին սկսել եր հարմարվել նա, վորդեղորելով նրանից
միաժամանակ շահագործման ինտենսիվ ձեւերն ու մե-
թոդները : Վորպես անհրաժեշտ պահանջ այդ ամենի,
նա անցել եր կապալավարժի սխտեմին : Իրին յենթա-
կա կալվածքները ամենաբարձր կապալավարժի սկզբ-
բուն ավանդի վրա, այն կարծիքն է հայտնում, վոր բախրան
պետության տրվող հարկ եր, բայց Եջմիածնի բահրա ստանալու
վերոհիշյալ և մի շարք այլ որինակներ՝ 18-րդ դարի վերջին և
19-րդ դարի սկզբին վերաբերող լուրջ կասկածի տակ են դնում
Բախրա-ի միայն պետական հարկ լինելու խնդիրը :

*) Տեա «Արարատ» 1903 թ. հունիս Էջ՝ 583 :

բունքով տալիս եր կապալառուներին մեկ և յերբեմն
մի քանի տարի ժամանակով համապատասխան վաճե-
րաթղթերով ու արտոնություններով հանդերձ. վեր-
ջիններս ել յեղնելով իրենց տարեկան ստանալիք ար-
դյունքից, մինչև վերջին շունչը անողոքաբար շահա-
գործում ու թալանում հյին խնդճ գյուղացիներին :
Թե վորքան զգվելի ձեւերով եր կատարվում «հոգե-
վոր» «սուրբ հայրերի» այդ դործարքները, ցույց է
տալիս հետեւյալ որինակը. —

«Պաշտոնական ծանուցում. Սուրբ Եջմիած-
նի կալվածք՝ վաղարշապատ, Յեղվարդ, Ոշա-
կան, Մաստարա, և Մուղնի գյուղորայք և ավե-
րակ գյուղատեղին գետարգելա՝ յուրյանց պատ-
կանյալ սահմանոք հանդերձ կապալով կտրվեն :
Ուստի կիրառարակենք ի գիտություն ազգայնոց
վոր ի՝ Ռուսաստան, վորպեսզի ցանկացողք որինա-
վոր գրավակառք փութան ներկա գտվել անըր-
դալստություն, վոր պիտի հառաջիկա ապրիլ 7-ին
և 9-ին ի՝ Ս. Եջմիածին»* :

Նմանորինակ հայտարարություններ, վորոնք հի-
շեցնում են ուռւս. ճորտատերերին, Եջմիածնի պաշտո-
նական այդ թերթում դուր հաճախակի կհանդիպեք :
«Ամենայն հայոց Հանրապետությունը» «որինավոր
անդրախոսությամբ» վաճառում եր վոչ միայն իր սե-
փական շենքերն, այգիները, հանքերը, անտառները,
ջրերը, խանութները, անասունները, այլև դրանց հետ
միաժամանակ իր ճորտ գյուղերը գյուղացիներով հան-
դերձ : Զանազանակերպ աղյուրներից ստացած մեծ
արդյունքները (որինակ 1803 թվին Յեղվարդ գյուղից
այնքան ցորեն է ստացվում, վոր անհրաժեշտություն

*) Տեա «Արարատ» 1896 թ. «Ժ» դերձ Էջ՝ 148 — հայտա-
բարություններէ բաժին :

ե զգացվում տեղում ցորենի մի հսկայական շտեմարան կառուցել) Եջմիածինը զանազանակերպ եւ չահեցնում եր, նա տալիս եր փոխառութիւն, %—ով Ռուսական ու արտասահման բանկերին, բարձր տոկոսով տալիս եր պարտքի տակ թողլիս գյուղացիներին, վրոնք յերբեմն սերնդի սերունդ չէյին կարողանում դուրս գալ այդ պարտքի տակից։

Ահա, այսպես եր կատարում իր «պարտքը» «Հայ Ժողովրդի» հանդէպ Եջմիածինը, այսպես եր «հովանաւորում» ու «պահպանում» իր «հավատացյալ հոտը» «ամենայն հայոց» հաստատութիւնը։ Յեւ բնական ե, վոր այդ դրութիւնը յերկար տեւել չէր կարող։

Թշվառութեան ու դառնութեան կրակի մեջ այրվող գյուղացին, վորքան ել նրա ուղեւր կաշկանդված լի-

*) Սակայն չահագործման ձեւերի այս աստիճան ակնհայտ լինելու դեպքումն անգամ, հայ բուրժուազիայի իդեոլոգները չեն քաշվել քողարկելու յեկեղեցու վորպես այդպիսին ընույթը։ Այդ իդեոլոգները մարքսիզմի դիմակի տակ դործող հայտնի հակահեղափոխական Դավիթ Անանունը հետեւյալն ե գրում—

«Հայոց յեկեղեցին նախորդ դարի սկզբում ինչպե՛ս ե այժմ իր պարտքերը հոգում եր հավատացյալների կամաւոր նվերներից գոյացած միջոցներով։ Նա պարտադիր տուրքահաւաքութեամբ իրաւունք չուներ։ Այդ հանգամանքը անդադրում ստիպում եր յեկեղեցական դասին լուրջ ուշադրութիւն դարձնել յեկեղեցու նյութական աղքատների վրա, ե որն ի բուն մտահոգել նրանց չցամաքելու (sic!) մասին» (ընդգծումը մերն ե) (Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դ.՝ 1916 թ. հատոր 1-ին, էջ՝ 83)։

Մենք ավելորդ ենք համարում պատասխանելու հայ յեկեղեցու սպեցիֆիկայն հովանաւորին, համոզված լինելով, վոր զբոսայկի ուշադիր ընթերցողի համար դժվար չէ ըմբռնել նրա վողջ սխալականութիւնը։

ներ կրոնական խախտումիւր դադարաւարներով, այնուամենայնիւ նամի որ պետք ե թոթափել իր ձեռքերը ե փորձեր ազատելու ճորտութեան ու ստրկութեան կապանքներից։

Կուտակվող այդ դժգոհութիւնների պորթկման մը զիչը հանդիսացաւ 1905 թ. Ռուսաստանի ե Անդրկովկասի պրոլետարիատի հերոսական պայքարը։ Ծիշտ ե, Հայաստանում հեղափոխական այդ շարժումը չստացաւ այնպիսի սուր կերպարանք, ինչպես Ռուսաստանում կամ համառ գուրիացիների մոտ—վրաստանում, բայց ե այնպես անգամ տարերային յեւույթները Լոռեցի, Եջմիածնեցի գյուղացու «Հող ե Ազատութիւն» լոզունգի թոթովանքը, վորը միախառնվում եր (վորքան ել թույլ) Անդրկովկասի ե վողջ Ռուսաստանի հեղափոխական պայքարի հետ, արդեն իսկ ահ ու սարսափներ ներշնչում ե մեր սեփադուխներին։

Ահա թե ինչ ե գրում այդ մասին Շահումյանի ղեկավարութեամբ հրատարակվող բայլչեփիկյան «կայծ» թերթը «Հեղափոխութիւնը մի քաւ ջրում» հոդվածում։—

...«Եջմիածնից քալիւմում եմ կոնդակներ, «հայ ազգը» իրավունքներ ե վոր ստանում ե... ուրիշները կայծակի արագութեամբ հետեւում եմ միմյանց... բարեկորագումների տեղը յերկրի վեր սխալաստիկների ամբոցում սաստիկ ե, եղիդիմակն ե դարձել ե քալստաւոր հայալիւնը շվարած, գմայլված մայում ե կաթուղիկաւի բեգիդեմցիայի կողմը։

Այս որքա ել հայ կիմը ստացաւ իրաւունք տերտերներ, տիրացումներ, ե շատ ուրիշ «ազգագուստ» բաներ ընտրելու...

Ի՞նչ ե պատահել։
Ժողովրդական ազատագրական շարժման ազդեցու-

բայան տակ և մեր սեփագույնները նախանշեցին և
բնեց բնության հատուկ «լիբերալիզմով» և առաջ
գնացին «ժողովրդի» պահանջներին...

Հեղափոխութեան աղբյուրեան տակ ուր ուրի վրա
ավելանում են կարվածատիրական վանքապատկան հո-
ղերի «ապրիլին» բռնազրավումները ապստամբված
նշմխածնապատկան ճորտ դյուղերը (Մարց. Լորուտ,
Շամուտ և այլն խլում են վանքապատկան հողերի մի
մասը (որինակ՝ վերոգրյալ դյուղերի հողերի 21.000
դեսյատինից 1906 թ. մնում է 7864 դես.) հրաժար-
վում են վճարել տուրքերը և այլն... Դրութունն
այնտեղն է հասնում, վոր նշմխածինը մի քա-
նի մշտական փաստաբաններ և վարձում պետական
ատենատեղիներում լուծելու դյուղացիներին և վան-
քի միջև առաջացած վեճերը: Բայց այդ բոլորի մեջ «ցա-
վալին» այն է՝ ինչպես գրում է «Արարատ» թերթը,
վոր «Մարտի 22-րդի գյուղացիները իրենց սխտե-
մատիկ խլրտումներով խանգարում են հայրապետա-
կան ամբարանոց—բյուրականում գտնվող վեհափառի
հանգիստը...

Հեղափոխութեան պարտութունից հետո ել հողա-
յին այս վեճերը շարունակվեցին սակավահող դյուղա-
ցիութեան և նշմխածնի միջև: Բայց այս անգամ ար-
դեն, ոգտվելով տիրող ռեակցիայից, մոռացած անց-
յալի «լիբերալիզմը»: Նշմխածինը այդ վեճերը լուծում
էր կատարյալ Ռեվանշի ճանապարհով:

Ահա ձեզ մի ցայտուն օրինակ, վոր թերեմա բա-
վական կլինի ցույց տալու և համոզելու անգամ ամե-
նադժվարին համոզվողներին:

*) Տես «Կայծ» 1906 թ. 9-ը հուլիսի № 36.

...«Յեղվարդը վանքապատկան գյուղ է և ունի
4.000 դեսյատին հող, բացի վանքապատկան հո-
ղերից ունի և արհուրի հողեր: Սակայն շնորհիվ այն
բանի, վոր այդ հողերը կանոնալոր կերպով չի բա-
ժանված ժողովրդի և նախարարական սխտեման գո-
յություն չունի այդ մծաբանակ հողերը կենտրոնա-
ցել են գրեթե մի քանի կոնկրետ մարդկանց՝ ձեռ-
քին: Ձրի պակասութեան պատճառով հողը շատ քիչ
քերք է տալիս, ուստի անցորդի հողերը, վորոնք
ԲԱՅԱՆԱՊԵՏ ԱՂԱՍ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ձեռքին են
գտնվում, տարեկան մի յերկու կտոր ցամախ են ա-
նում, բայց այն ել հանախակի չթրվելուց վճարում
26% ՍՏԱՆՈՒՄ և մնում են ԲԱՂԱՍԻ: Վերջերս
հասարակութեան մեջ առաջ յեկավ հողաբաժանու-
թյան հարց, սակայն վոչ մի հաջողութուն չունե-
ցավ, շնորհիվ այն մարդկանց, վորոնք ձեռքին
կենտրոնացած է հողի մեծ քանակութունը...
Բայց վերջապես մի կերպ հաջողվեց Սինդիկա-
տաձայնութունը ստանալ... Սինդիկա ռազարկեց
մի հողաչափ, վորը խաչիկ վարդապետի հետ բո-
լոր հողերը և մարդագետները չափելով սկսե-
ցին բաժանել, բայց ժողովուրդը համաձայն չե-
ղավ. դրանից հետո ռազարկեց մի ուրիշ հողա-
չափ, վորը դյուղացու 20 լիտր սերմի տեղը դուրս
է բերում 30 լիտր... Յեկավ մի ուրիշը: խաչիկ վար
դապետը խորամանկութեամբ ժողովրդի ստորա-
դրութունը ստանալով, թե իրեն ժողովուրդը հա-
մաձայն է խաչիկ վարդապետին ինչպես քեֆն ուզի
այնպես ել բաժանի. սկսեցին բաժանել... հողը
բաժանվեց անարդար կերպով, հողերի ամենալավ
մասը վերցրել էր վանքին՝ դպրոցի ու յեկեղեցու
անունով և տվել գյուղի կուլակներին, վորպեսզի
նրանց ձայնը դուրս չգա:

Թշվառ դյուղացիներն ել ջուլ ու փալաւ չթո-
ղին դրամ դրին, վոր փառաւայի վող տան և ու-
րախ—ուրախ վող էլին տալիս կարծելով վերջը հո-
ղատեր կդառնան. բայց իզուր... Հիմա յեկեք մեր

Հոտարակութեանը տապիւք ինչու չեք ձեր ատուն
ու լիճը մաքրում, յեկեղեցին նորոգում... Նրանք
կապտասխանեն: Մեզ պետք էի այդ բոլորը, ում
հող ունի, քող նա ցալը քաշի, ում ջրովի հող ու-
նի, քող նա մտածի... Սկսեցին մաքագները կրա-
կէլ, վորն առիթ դարձաւ Հասարակութեան մէջ
մի շարք անախորժ գեղերի: Իսկ այժմ հողա-
գորկները մտմտում են ԴԱՎԱՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ մի
միտք. վորը վերջին ժամանակներս նկատուի է
նույն պատմաւից դրդված մի քանի գլուղե-
րում:*)

Չափազանց պարզ է արտահայտված, կոմենտարիա-
ների կարիք չկա: Եջմիածնի լծի տակ յերկա՛ր ու ճիգ
տարիներ հարտական պարտավորութեամբ տառապած
գլուղացիները բոլոր հույները կորցրած փորձում են
դաւանափոխութեամբ գոնե ազատվել «ամենայն Հայոց
Հաստատութեան», «Հայ ազգի հոգևոր Հայր» ու Հայ
ազգի «կաթողիկոս մայր» Եջմիածնի ճիւղաններից...

Բայց այդ խեղճ ու կրակ ձենարկումները չաղա-
տեցին և յերբեհ չեցին եւ կարող աղատել գլուղացիու-
թեանը, Եջմիածնի ալդ ուղղակի սղանիչ շահագործու-
մից:

Միայն և միայն մեծ Հոկտեմբերը ու նրա մի ողակ
Նոյեմբերը—պրոլետարական հեղափոխութեանն էր,
վոր յեկաւ ու ազատեց նրանց դարավոր ստրկութեան
նից:

*) Տե՛ս «Լուսն» 1912 թ. № 53, 25 նոյեմբ. Յերեվան «Հո-
ղարժմանութեան խնդիրը Յեղափոխում» վերատառութեամբ հոդ-
վածը:

ԳԻՆԸ 10 ԿՈՊ. (1 մ.)

Տպագրվում է լեզվ շուտով լույս կհաննի
«ՆՋՄԻԱԾԻՆՆ ՈՒ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ»

В. ПАРСАМЯН

ЭЧМИАДЗИН В ПРОШЛОМ

Госиздат ССР Армении
Эривань—1981

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0163247

14262